

QÜNEY AZERBAYCAN'DA FARS DİLİ VE DİYALEKTLERİNE UYGUNLAŞDIRILMIŞ QEDİM TÜRK TOPONİMLERİ

Qalibe HACIYEVA*

Özet:

Bellidir ki, çeşitli dillerden bir birine karşılıklı söz alıp verme sonucunda herhangi bir dile geçen söz o dilin kurallarına uygun bir şekilde ya ses uyumuna ve gramerine, ya da diğer dil özelliklerine uygunlaştırılır. Bazen öyle sözler olur ki, onlar başka dile kabul edilirken şekline göre aynı dilin ses uyumuna benzetilerek ilkin kendi anlamından uzaklaştırılıp yeni ve tam ters anlamlı sözlere çevrilir. Her bir apelyativ leksem gibi toponimler de her hangi tarihi devrin etnik dil elementlerini kendinde korumaktadır. Araştırmalar kanıtıyor ki, çeşitli dillerin birbirine etkisi toponimle'den de yan geçmiyor. Bunun neticesinde daha çok diyalektal etkilerle fonetik değişmeye maruz kalan toponimlerin birçoğunun semantikasını tamamen tahrif edilerek değiştiriliyor. Mehs buna göre de Azerbaycan-Türk toponimiyasında rastlanan bu faktör daha ciddi tarihi sorun yaratıyor. Tarihen eski Türk toprakları olmuş Güney Azerbaycan'da, şimdiki Ermenistan erazisi olan Batı Azerbaycan'da, Rusiya'da, Gürcüstan'da ve birçok başka bölgelerde diyalektal etkilerle fonetik değişikliğe uğramış çok sayıda Türk menşeli yer yurt ve şahıs adlarının anlamı değiştirilmiştir.

Bu gibi adlarda yabancı dillerin etkisi aydın görülse de lingvistik metodların düzgün tatbiki her bir dilin diyalektal ve ağız özelliklerini müeyyenleştirmekle bu adların menşeyini ve dil mensubluğunu aydınlatmak imkânı yaratıyor.

Anahtar kelimeler: toponim, Güney Azerbaycan, Türk dili, Fars dili, diyalekt.

People Who Make Our History Live Ancient Turkish Toponyms That Have Been Made Persian In South Azerbaijan

* Doç. Dr., Nahçıvan Devlet Üniversitesi

Abstract:

Its obvious that some words change from one lanquage to another one these words can be punctuated its lanquage features. There are some words when they are being accepted to other lanquage their own meaning taken away and they translated into a new meaning and contrast words. So that qeoqraphic names placed in special way in the lanquage. Another side some states conquer some regions and they damage their history culture spiritual values also its prevented that to learn by conquered regions people. Because of that iran regions qeoqraphic names must be taken attention. The sciense level is low here and the official lanquage is Turkish .In dialect forms Turkish lanquage effect the people who live in this region but they try to change this situation in their own benefit. As a result qeoqraphic names accepted in Persian lanquage with chanqinq and taking away their own meanings.

When we go over from old turk toponyms to modern ages both Russia and Europe they could be damaged a lot regions in eastern countries . Among these countries in modern Iran a lot of qeoqraphic place names changed.

Its proved by old and modern documents. When Pehlevs family were in power from that time to till a lot of Turkish historic , qeoqraphic names altered some times they asked their idea but most of time they decided to name these places .In Iran which changed qeoqraphic names they were oriqinal Turkish Names .

At the beqinning of xix. Century Azerbaijan divided into two parts norh part to Russia south part to Iran they wanted to join .Because of thinking forqery about Azerbaijanian turks ancestry .The ancestor who live in north Azerbaijan their lanquage accepted Qafqasian lanquage in south part accepted Persian lanquage ,with this lanquage they qave some information about Azerbaijanian Turks. Historical realities hidden the region in which firs our ancestry settled out of this information.

In some resource qiven information to damage our history and it caused to change national qeoqraphic places names .This process also still goinq on in south and north part in Azerbaijan .

As you see north Azerbaijanian qeoqraphic names altered because some reasons. But when we search it in detail we shall see that turks first settled in these places.

Key words: toponims, South Azerbaijan, Turkish lanquage, Persian lanquage, dialects.

Toponimlər dilimizin lüğət tərkibinin inkişafını öyrənməkdə müstəsna rola malik olduğu kimi, tarixi dialektologiyaya aid məsələlərin də tədqiqi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tarixi dialektoloji faktlar araşdırıldıqda məlum olur ki, coğrafi adların bir qismi qədim dil elementlərini qoruyub saxlamaqdadır. Bəllidir ki, hər bir apelyativ leksem kimi onomastik vahidlər də müəyyən tarixi dövrün məhsulu olmaqla etnik dil elementlərinin təzahürü kimi ortaya çıxır. Araşdırmalar göstərir ki, müxtəlif dillərin bir-birinə təsiri onomastik vahidlərdən də yan keçmir. Bunun nəticəsində daha çox dialektal təsirlərlə fonetik dəyişməyə məruz qalan toponimlərin bir qisminin semantikasını tamamilə təhrif edilərək dəyişdirilir. Məhz buna görə də, Azərbaycan-Türk toponimiyasında rast gəlinən bu fakt daha ciddi tarixi problemə çevrilməkdədir. Elə buna görə də, milli coğrafi adlarımızın mənşəyinin aydınlaşmasında digər dil

xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla dialektal elementlərin də öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu qəbil adlarda yad dillərin təsiri müşahidə olunsa da, linqvistik metodların düzgün tətbiqi, eyni zamanda hər bir dilin dialekt və şivə xüsusiyyətlərini müəyyənşədməklə həmin adların mənşəyini və dil mənsubluğunu aydınlaşdırmaq imkanı yaradır. Yad dillərin təsiri müşahidə olunan tarixi toponimlərin bir çoxu diyalekt və şivə xüsusiyyətlərini özündə mühafizə etdiyindən onların köməyi ilə onomastik vahidlərin tarixi, mənşəyi ilə yanaşı, tarixi dialektoloji məsələlərin də öyrənilməsi üçün imkan yaradır.

Tarixən qədim türk torpaqları olmuş, hazırda isə başqa xalqların müstəmləkəsinə çevrilmiş ərazilərimizdə – xüsusilə Güney Azərbaycan'da (İran'da), indiki Ermənistan ərazisi olan Qərbi Azərbaycanda, Rusiyada, Gürcüstanda və bir çox başqa bölgələrdə fonetik dəyişikliyə uğramış onomastik vahidlərdə dialektal xüsusiyyət kimi səsin əvəzlənməsi nəticəsində küllü miqdarda yer-yurd və şəxs adlarımızın da mənası dəyişdirilmişdir.

Bəllidir ki, müxtəlif dillərdən bir-birinə qarşılıqlı söz alıb vermə nəticəsində hər hansı bir dilə keçən söz həmin dilin qayda- qanunlarına, fonetik tərkibinə, ahənginə və ya digər cəhətlərinə görə keçdiyi dilə uyğunlaşdırılır. Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, bəzən elə leksik vahidlər olur ki, onlar başqa dilə qəbul olunduğu zaman formaca həmin dilin fonetik sisteminə bənzədilərək öz əvvəlki semantik mənasından uzaqlaşdırılıb yeni və tamamilə əks mənalı sözlərə çevrilir. Bu baxımdan dildə mövcud olan coğrafi adlar xüsusi lay təşkil edir. Bir tərəfdən hər hansı bir ərazini zəbt edən işğalçı dövlət həmin ölkənin tarixini təhrif etməklə, xalqın tarixi yaddaşını silməyə çalışıb, mənaviyyətə zərbə vurur, digər tərəfdən isə həmin adların elmi cəhətdən öyrənilməsinin qarşısını alır. Bu baxımdan İran ərazisində olan coğrafi adlara xüsusi diqqət yetirmək olduqca vacibdir. Burada qədim türk mənşəli onomastik vahidlər, xüsusən coğrafi adlar- toponimlər təhrif edilir, bir növ farslaşdırılır. Beləliklə də fars dilinə qəbul edilən coğrafi adlar süni şəkildə öz kökündən tamamilə uzaqlaşdırılır.

Qədim türk toponimiyasının qədim dövrdən müasir dövrümüzdə qədər olan tarixi keçid mərhələlərinə nəzər salsaq, istər Rusiya, istər Avropa, istərsə də Şərqi ölkələrinin bir çox bölgələrində təhrif edilib dəyişdirilən qədim türk mənşəli toponimlərin üstünlük təşkil etdiyinin şahidi oluruq. Bu ölkələr sırasında müasir İran ərazisində dəyişdirilib təhrif edilən qədim türk mənşəli coğrafi adlar daha çox üstünlüyə malikdir. Müxtəlif dövrlərə aid bir çox qədim və müasir qaynaqlar rəsmi sənəd kimi fikrimizi təsdiq edir. Hələ Pəhləvi sülaləsinin hakimiyyəti dövründən bu günədək bir çox türkmənşəli tarixi coğrafi adların dəyişdirilməsinə xüsusi diqqət yetirən İran dövləti müəyyən mənada öz istəyinə nail olsa da tarixi gerçəklikləri tam şəkildə inkar edə bilməyib. Belə ki, elmi araşdırmalar nəticəsində aşkar edilmiş dil faktlarından aydın olur ki, bu günədək dəyişdirilmiş coğrafi adların əksəriyyətini tamamilə türk mənşəli adlar təşkil edir.

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan iki hissəyə bölündükdən sonra onun şimal hissəsinin Rusiyaya, cənub hissəsinin isə İranın tərkibinə qatılması tədqiqatçıların bəzilərini çaşdırdığından onlar Azərbaycan xalqının etnogenzi haqqında saxta konsepsiyalardan çıxış edərək Şimali Azərbaycanda yaşayan əcdadlarımızı

(dağıstandilli) qafqazdilli, Cənubda yaşayanları isə heç bir elmi əsas olmadan irandilli hesab etmişlər. Bununla da indiki Azərbaycan türklərinin təşəkkülü, məskunlaşdığı ərazi, dili, mədəniyyəti haqqında qərəzli fikirlər yürüdülmüş, tarixi həqiqətlər gizlədilmiş, xalqımızın ilkin məskunlaşdığı ərazi, etnik mənsubiyyəti, qədim mədəniyyəti həqiqi elmi tədqiqatlardan kənar qalmışdır.

Qaynaqlarda dilimizi və tariximizi təhrif etməyə yönəldilmiş fikirlər Azərbaycanın ərazi baxımından da parçalanmasına, tarixi sənəd olan milli coğrafi adlarımızın dəyişməsinə gətirib çıxarmışdır. İlk öncə şimala və cənuba bölünmüş Azərbaycan ərazisi istər şimalda, istərsə də cənubda bu günə qədər parçalanmaqda və qədim yer-yurd adları dəyişilməkdə davam etdirilməkdədir.

XX əsrdən, Pəhləvi sülaləsinin hakimiyyəti dövründən başlayaraq «milli birlik» adlı fars şovinist siyasəti nəticəsində İranda yaşayan bütün qeyri-fars xalqlar və millətlər bütün milli hüquqlardan məhrum edilərək farslaşdırılmağa yönəldilmişdir. Pəhləvi rejimi dövründə bir çox məsələlərlə yanaşı, milli coğrafi adların da dəyişdirilməsi ciddi bir məsələ kimi dövlətin qarşısında dayanırdı. Bu barədə T. Ə. İbrahimov geniş məlumat verərək yazır: «Milli birlik» şüarı və siyasəti ilk vaxtlardan ölkədə feodal pərakəndəliyinin aradan qaldırılması və siyasi hakimiyyətin mərkəzləşdirilməsi kimi göründükdə zahirən zəruri bir tədbir sayılırdı. Lakin tezliklə bu siyasət İran xalqlarının milli hüquqlarını inkar edib, onu tam kobud və qəddar şəkildə həyata keçirməyə başladıqda, özünün ən çirkin mahiyyətini açıq və aydın büruzə vermiş oldu. Əlli ildən artıq Pəhləvi hökumətinin siyasi istiqamətini, şovinist dairələrin əsas hədəf və məqsədini təşkil edən «milli birlik» siyasətinin əsl mahiyyətini göstərmək üçün burada o dövrün mürtəce mətbuatından təkə bir jurnalın ilk nömrəsində baş məqalənin qısa məzmununu nümunə kimi veririk! «Bizim tələbimiz və ictimai istəyimiz İranın milli birliyini təkmilləşdirmək və onu qorumaqdan ibarətdir. Milli birliyi təkmilləşdirmək üçün bütün ölkədə fars dili ümumi dil olmalı, libas, əxlaq və s. cəhətdən yerli fərqlər aradan qaldırılmalıdır. Kürd, lor qaşqay, ərəb, türk (azərbaycanlı) və türkmən bir-birindən fərqlənməməlidir. Müxtəlif milli libas geyməyə, müxtəlif dillərdə danışmağa son qoyulmalıdır. İranda dil, ədət-ənənə libas və s. cəhətdən milli birlik yaranmayınca İranın müstəqilliyi, onun ərazi bütövlüyü təhlükə qarşısında qalacaqdır. Əgər İranda sakin olan müxtəlif tayfaları vahid şəkllə salmasaq, yəni bütün əhalini tam mənasında iranlaşdırmasaq (farslaşdırmasaq), qarşımızda qaranlıq gələcək dayanır. Çingiz, Teymur dövrlərinin yadigarı olan coğrafi adlar fars dilinə çevrilməli, ölkədə bu məqsədə xidmət edən yeni inzibati ərazi bölgüsü aparılmalıdır. Hökumət idarəində, qoşun daxilində və məhkəmə dairələrində yad dillərin və yad sözlərin işlədilməsi dövlət tərəfindən qadağan olunmalıdır». (1, s. 96-97)

Toponimik tədqiqatlar nəticəsində əldə edilmiş faktlardan aydın olur ki, pəhləvi sülaləsinin həyata keçirdiyi bu şovinist siyasət dil, tarix, mədəniyyət və başqa sahələrdə olduğu kimi Güney Azərbaycanda yaşayan Azərbaycan türklərinin dilində, eləcə də toponimiyasında da öz böyük təsirini göstərmiş və göstərməkdədir.

Toponimik tədqiqatlardan aydın olur ki, Cənubi Azərbaycan ərazisindəki qədim tarixə malik mövcud toponimlərin əksəriyyəti mənşə etibarilə əsasən türk (Azərbaycan)

dili ilə bağlıdır. Lakin hazırda Cənubi Azərbaycanda türklərin yaşadığı qədim yaşayış məntəqə, eləcə də müxtəlif obyektlərin adını bildirən toponimlərin çoxu tarixi proseslərin nəticəsi kimi dəyişikliyə uğramış, müəyyən fonetik əvəzlənmə ilə semantik mənası təhrif edilmiş, tərcümə edilərək farslaşdırılmış və ya dil mənsubiyyətinə görə mənası aydın olmayan toponimlərə çevrilmişdir. Zaman keçdikcə bu coğrafi adların bəzisi kütləvi dildən çıxaraq unudulmuşsa da bir qismi xalqın yaddaşında qorunub saxlanmışdır. Bu toponimlərin araşdırılması, tərkib komponentlərinin ayrı-ayrılıqda təhlili məşəcə onların hansı dilə məxsus olduğunu aşkara çıxarmaqla, tarixi inkişaf prosesində uğradığı fonetik variantların da bərpasına imkan yaradır.

Bu baxımdan Cənubi Azərbaycanda dəyişdirilmiş coğrafi adları 3 qrupda təsnif etmək olar:

- 1) *fonetik dəyişmə ilə təhrif edilmiş toponimlər*;
- 2) *qədim toponimin yenisi ilə əvəz olunması*;
- 3) *tərcümə edilərək dəyişdirilmiş toponimlər*.

Fonetik dəyişikliyə uğramış toponimlərdə səsin əvəzlənməsi nəticəsində semantik mənası da dəyişir. Cənubi Azərbaycanda qeydə alınmış, **Günbərf, Girinc // Cirinc, Bostanabad, Camuşabad, Əhmədabad, Dəməşqiyyə, Sarıqiyyə, Əxməqiyyə, Kuhdel, Səbalan, Piyam, Kəlankeş, Dahxarqan** və başqa bu kimi coğrafi adlar türk mənşəli **Günbəri, Giriş, Bostanava, Camuşava, Əkinava, Gümüşqaya, Sarıqaya, Axmaqaya, Göydil, Yam, Savalan, Gələnkeç Tufarqan** toponimlərinin təhrif olunmuş formalarıdır.

Hazırda fars dilində **Günbərf** şəkilində işlənən, əslində isə səsdüşümü nəticəsində bizə gəlib çatan **Günbəri** toponimi ehtimal ki, vaxtı ilə **Günbərq Günbəre** və ya **Günbəri** formalarından birində olmuşdur. Bu toponimin coğrafi mövqeyi və semantik mənası belə bir fikri söyləməyə əsas verir. **Gün** və müxtəlif anlamlar ifadə edən **bərq // bəri // bərə** komponentlərindən biri əsasında yaranmış **Günbərq // Günbəri // Günbəre** toponiminin semantik mənası hər üç formada dilimizdə bir mənada-gün tutan, güneydə olan, günəşli, günəşə doğru olan yer, ümumiyyətlə güney şəklində açıqlanır. Lakin sözün sonunda səsdüşümü nəticəsində bu toponimin ikinci komponenti farslaşdırılmış **Günbərf (bərf** fars dilində **qar** deməkdir) şəklinə salınmışdır. İstər coğrafi mövqeyinə, istərsə də semantik mənasına görə Günbərf toponiminin komponentləri arasında uyğunsuzluq özünü göstərir. Bu isə həmin toponimin ilkin variantının bərpasına imkan yaradır və təsdiq edir ki, bu toponim **Günbərf** yox, **Günbəre // Günbərq // Günbəri** şəklində olmuşdur. Hazırda bu toponimin coğrafi mövqeyinə görə xalq arasında Günəvər şəklində işlənməsi faktı onun qədim türkcə olduğunu əsaslandırır.

Üskü şəhərinə yaxın mineral bulağın başlanğıcında yerləşən coğrafi mövqeyinə görə **Giriş** adlanan kəndin adı dəyişdirilib **Girinc // Cirinc** formasına düşüb. Təbrizin Bağmeşə məhəlləsində **Gümüşqaya** bulağının adı dəyişdirilib **Dəməşqiyyə** olub.

Bostanava, Camuşava toponimlərinin müasir dilimizdə türkcə «yer, məkan» bildirən ikinci komponenti «ava» sözü farsca «abad» topoformantı ilə əvəzlənərək

Bostanabad, Camışabad şəklində dəyişikliyə uğramışdır. Bunlarla yanaşı, «ava» tərkibli daha bir toponim - **Əkinava** coğrafi adı **Əhmədabadla** əvəz olunmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, **Əkinava** coğrafi adının paraleli **Ekinova** formasında Türkiyədə də mövcuddur. Ə. Inanın tədqiqatlarında «ava» sözünün qədim oğuz tayfa başçılarından birinin adını bildirdiyi qeyd olunur : «*Altınçı çadıra «Ava» oturdu, ona sol tərəf kürek kemiğini verdilər ...*»(2, s. 242). Türk dilində e-ə fonetik əvəzlənməsini nəzərə alsaq görürük ki, **Ekinava Əkinava** toponiminin fonetik variantıdır. Əkinava türkcə (*əkin* və *ava*) sözlərindən ibarət «*əkin yeri*» və ya «*əkinçiliklə məşğul olan tayfa*» anlamında açıqlanır. Bu semantik məna eyni ilə **Camışava** və **Bostanava** toponimlərinə də aiddir. Bu toponimlər isə həmin yerlərdə əkinçilik və heyvandarlığın inkişafını göstərməklə yanaşı, həmin yerlərin qədim türk tayfalarına məxsus olduğunu müəyyən edir. Bunlarla yanaşı, Cənubi Azərbaycanın qərbində **Ava** və **Qızınava** coğrafi adları qeydə alınmışdır.

Cənubi Azərbaycanda farslaşdırılmış elə coğrafi adlar vardır ki, formaca fars dilində işlənən söz təsiri bağışlasa da, həmin toponimlərin semantik mənası müəyyənləşdikdə məlum olur ki, bunlar fonetik əvəzlənmə nəticəsində məna dəyişikliyinə uğramış türkmənşəli sözlər əsasında yaranmış coğrafi adlardır. Fonetik əvəzlənmə ilə semantik mənası dəyişdirilib təhrif edilmiş belə toponimlər sırasında **Axmaqaya (Əxməqiyyə)** və **Sarıqaya (Səriqiyyə)** toponimlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Axmaqaya toponiminin «*axma*» komponenti «*ax*» feli və «*-ma*» şəkilçisindən ibarət atributiv feli addır ki, (*axma*) mənası «*yuxardan aşağıya doğru istiqaməti olan*» yəni «*axıcı*» deməkdir. Bu sözün ikinci komponenti «*qaya*» sözü də eyni ilə türk mənşəli söz olub iri, böyük daş anlamındadır. Göründüyü kimi, Axmaqaya «*aşağıya doğru istiqamətlənən qaya*» mənasını bildirir və bu semantik məna həmin toponimin coğrafi vəziyyətinə də uyğun gəlir.

Bəllidir ki, rəng bildirən sözlər toponimlərdə ayrı-ayrı məna çalarlarına malikdir. Müasir dilimizdə rəng bildirən «*sarı*» sözü də coğrafi adların tərkibində müxtəlif mənalarda işlənir. Günəy Azərbaycanda qeydə aldığımız **Sarıqaya** toponiminin tərkibindəki «*sarı*» sözü «*böyük, geniş uca*» anlamında açıqlanır. Göründüyü kimi, **Axmaqaya** və **Sarıqaya** toponimlərinin hər ikisi türkmənşəli sözlər əsasında yaranmış, coğrafi mövqeyinə uyğun semantik məna ifadə edən coğrafi adlardır. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, fonetik tərkibindəki zahiri oxşarlığına görə hər iki toponim təhrif edilərək «*Əxməqiyyə (əxməq // axmaq-səfeh, ağılsız sözü əsasında yaranmış) axmaqxana* mənasını verir) və **Səriqiyyə (səriğ-farsca oğru** sözündən olub **oğruxana** deməkdir) formasına salınaraq tamamilə yeni semantik məna kəsb etmişdir (3, s. 183). Bu şəkildə təhrif edilmiş toponimlər sırasına **Gələnkeç, Gücüvar // Kücüvar, Köydil** və **Boranlı** toponimlərini də aid etmək olar. **Gələnkeç** toponimi təhrif edilərək **Kələnkeş (Kələn-gələn** feli sifət, **keş-isə keç (keçmək)** felinin dialekt variantı və **ç-ş** səs əvəzlənməsi ilə gəlib gedənin keçdiyi yeri göstərir), **Gücüvar** (Cənubi Azərbaycan dialektlərində **küc** sözü toxunmuş kiçik kilim anlamında işlənir) **Kocaabad (koca-hara, abad-yer-məkan), Köydil Kuhdel (farca kuh-dağ, del-ürək** deməkdir), **Boranlı** isə dəyişdirilib **Baranlı** (fars dilində **baran yağmur** deməkdir) şəkilinə salınmışdır.

Hazırda Cənubi Azərbaycanca mövcud toponimlərin tərkibində Azərbaycan dilinin qədim sözlərinə təsadüf olunur ki, bunların bir qismi dilimizdə işlənmiş, bir qismi isə öz mənasını dəyişmiş şəkildə işlənir. Belə sözlərdən biri «*düşərgə*», «*şəhər*» anlamı ifadə edən türk mənşəli qədim *qan* // *kan* sözüdür. T. Hacıyev də «*qan*» sözünün fonetik variantı «*ken*»in qədim türk dillərində «*kənd, yer, məkan*» anlamlarında işləndiyini göstərmişdir (4, s. 30). Tərkibində *qan* sözü işlənən toponimlərdən biri də *Tufarqan* coğrafi adıdır. Bu toponim əvvəlcə *Azərsəhr*, sonralar isə *Dehxarqan* (farsca *deh* - *kənd, xar* // *xardən yemək* mənasında açıqlanır) ilə əvəz olunub. *Tufarqan tufar* (*divar* sözünün dialekt formasıdır) *divar* və *qan* tərkiblərindən ibarət (*divarlı şəhər*) qədim türk mənşəli toponimdir. *Qan* topoforant kimi müasir dövrdə də bir çox qədim türk mənşəli toponimlərin tərkibində daşlaşıb qalaraq eyni semantik mənanı bildirir. *Qan* // *kan* tərkibli coğrafi adlara *Əfqanıstanda (Səmənan)*, Ermənistanda (*Ağ Manqan* dağ silsiləsi), Uyğurstanda (*Qansu*), Şimali Azərbaycanda (*Beyləqan*), Çin qaynaqlarında qədim türk ölkəsi *Kanquy* adına rast gəlinə də, bu sözlə bağlı yaranmış toponimlər daha çox Güney Azərbaycanda (*Kulqan, Belukan, Əzqan, Arikan, Əbrğan, Qulpayqan- Şərqi Azərbaycanda, Supurqan, Surkan, Girkan // Kurqan, Qızılkan, Səqərkan, Kanisskut-Qərbi Azərbaycanda, Tusərkan Kanıquzğan dağları-Urmiyədə* –və s.) qeydə alınmışdır. Yer, məkan bildirən *qan* sözünün dialekt və şivələrimizdə eyni anlamda qorunub saxlanması faktı maraqlı cəhət kimi özünü göstərir. Məsələn; xəfəqan - xəfə -havasız, qaranlıq; qan - isə yer anlamında açıqlanır.

Bunlarla yanaşı, *Savalan* (*suv-su* və alan komponentlərindən yaranıb). *Yam* (poçt, çapar, mərkəzi), *Ağtövlə* və *Bəyqala* kimi türk mənşəli coğrafi adlar da təhrif edilərək dil mənsubiyyətinə görə mənası aydın olmayan *Səbalan, Piyam, Ağtəvilə, Piyqələ* formasına düşmüşdür.

Cənubi Azərbaycanda qədim türk etnoslarının adını əks etdirən bəzi etnotoponimlər də dəyişdirilərək tamamilə yeniləri ilə əvəz olunmuşdur. Belə etnotoponimlərdən olan *Moğan* toponimi *Parsabadla*, e.ə. dövrlərdə qədim türk tayfalarının adından ad almış *Tavr* dağı əvvəllər *Eynalı // Aynalı*, sonralar isə *Surxabla, Sulduz Nəğədeylə, Çarbaş Çəharbəxşlə, Cığatı* çayının adı *Zərrinrudla* əvəz olunmuşdur.

Hazırda Cənubi Azərbaycanda mövcud farsdilli coğrafi adların əksəriyyəti türk (Azərbaycan) dilindən fars dilinə tərcümə edilərək dəyişdirilmiş toponimlərdir. Güney Azərbaycanda qeydə alınmış belə toponimlər çoxluq təşkil edir. M. E. Mərdanov və O. J. Mirzəyevin yazdığı kimi tərcüməçiliyə aludəlik bəzən elə bir vəziyyətə gətirib çıxarır ki, başqa coğrafi obyektin adı ittifaq və dünya xəritələrinə düşür, sonralar bu toponimin həqiqi adının bərpa edilməsi tamamilə çətinləşir və ya qeyri-mümkün olur (5, s. 49).

Təbrizdə *Quruçay* üzərində salınmış qədim tarixə malik *Daş körpü* farslaşdırılıb *Polesəng*, daha sonralar isə *Pürsəng* olub. Daş körpü isə artıq kütləvi dildən çıxaraq unudulub. Qəzvin Rəşt yolu üzərində yerləşən *Şirinsu-Abşirin-Soyuqbulaq, Mahabad, Acıçay-Təlrxud, Qızılızən* çayı-*Sefidrud*, Əhərdə yerləşən *Göydağ-Kuhsəbz*, Təbrizin *Dəvəçi* məhəlləsi *Şotarban*, Urmiyədə *Qoyun körpüsü Pole Qusfənd, Üçgözlü körpü-Pole Sedəhənə*, Urmiyədə *Gölmüstü məhəlləsi Səristaxr*,

Uşnəviyyədə İkiçay-Dorud, Urmıyyədə Acısu- Təlxab, Şərqi Azərbaycanında Ağsu-Sefidrud, Urmıyyənin Quşçu Ənzəli rayonunda *Istisu-Abğərim*, toponimləri bu kimi tərcümələrlə farslaşdırılıb.

Miyana yol üstündə yerləşən *Kosalar* kəndinin adı dəyişdirilib *Kusəsalər* formasına düşüb. Həştəridə qədimdən *Dəmir döyən* kəndinin adı sonradan dəyişdirilib *Teymur dun* formasına salınıb. *Dun* ərəbcə *alçaq, ləyaqətsiz*, yəni təhqir anlamında işlənir ki, bu da vaxtı ilə böyük türk xaqanı olan Əmir Teymura farsların münasibəti kimi «*alçaq Teymur*» mənasını ifadə edir. Türklərə qarşı mənfi münasibətlərini ifadə etmək vasitələrindən birinə çevrilmiş coğrafi adlar sırasında qədim türk tayfalarından biri üzların adını qoruyub saxlayan tarixi minilliklərlə ölçülən *Arus* kəndinin adı farsca üfənətli, murdar yer anlamı ifadə edən *Abriz* sözü ilə əvəz edilib. Urmıyyədə *Təpəməki* kəndinin adı fars dilinin fonetik sistemində uyğunlaşdırılaraq *Təpeyimaku*, Gərgən (Qorqan) kəndi Kənan, Sulduzun *Dəlmə* kəndinin adı (dağı dələrək su çəkildiyinə görə belə adlanır) *İslamabad, Şeytanava* kəndi *Taliqan, Durgə* (qaçaqaç dövründə məskunlaşdığına görə çağırış anlamında gəlmək sözü ilə ifadə olunur) farsca qarışıq mənasını verən *Doragəl* sözü ilə əvəz olunub. *Iraqdəhnə* kəndinin adı *Rahdani* formasına salınsada bu kəndin adı xalq arasında *İrəxdəhnə* kimi qorunub saxlanıb. *Gözayran* (bura iki gözlü bulağın coğrafi mövqeyinə görə belə adlanıb) kəndi indi farsca *Kuzegəran*, yəni *Kuzədüəldənlər* adlanıb, Təpəməkiyə yaxın *Eysəlli* kəndinin adı dəyişdirilərək *İsalu* formasına salınıb.

Bir sıra coğrafi adların tərkibində olan qədim sözlər bəzən həmin ərazinin sakinləri üçün anlaşılmaz olur. Buna görə də həmin toponim ya bütövlükdə, ya da komponentlərindən biri müasir dilə uyğunlaşdırılır və fonetik forması dəyişdirilir. Belə fonetik dəyişikliyə uğramış toponimin komponentləri ayrı-ayrılıqda müstəqil mənalı sözlər olsa da, ümumi tərkibdə onların mənası biri-birinə uyğun gəlmir, yəni bu sözlər birlikdə coğrafi adın məzmununu əks etdirmir. Məsələn, Mərəndin yaxınlığında yerləşən *Küllü // Küllü* kəndinin adı dəyişdirilib sonradan *Kondləc* olub. Fars dilində *kond – ağır, yavaş; læc isə küsmək, acıq etmək* anlamlarını verir. Maraqlı cəhət odur ki, Cənubi Azərbaycanda qeydə alınmış *Küllü* toponiminin paralellərinə türk xalqlarının yaşadığı digər bölgələrdə, xüsusilə Türkiyə Respublikası ərazisində daha çox təsadüf olunur: *Küllük kəndi* (Ərzurum, Qaziantəp, Hatay, Kayseri, Urfa, Tunceli), *Küllüçə* (Dazkırı, Tercan, Kırşəhr), *Küllük* (Sivas), *Küllükdağı kəndi* (Elazığ-Sivircə) (6, s.779-780). XVI əsr Osmanlı qaynaqlarında Antepdə *Küllük, Killik və Küllüçə* kəndlərinin adına rast gəlinir (7, s. 47).

Moldavada Qaqazların yaşadığı bölgədə «*Küllük*» adlı qədim bir tatar obası mövcuddur (8, s. 117).

Ümumtürk onomastik sistemində bu sözün ilk komponenti «kül»ün daha çox qədim tarixi antroponimlərin tərkibində işləndiyinin şahidi oluruq. Bir çox tarixi qaynaqlarda peçeneqlərin 8 boyundan birinin Külbəy adlandığını qeyd edən N. Çetinkaya İğdir vilayətinin böyük kəndlərindən biri olan Küllük kəndinin adının

türk mifoloji görüşlərinə dayandığını göstərir (9, s. 233). Divitçioğlu isə bu peçeneq boyunun adını «*Suru Külbey*» olduğunu bildirilir (10, s. 19). Akad. Ə. A. Quliyev qədim türk onomastikasında antroponimlərin tərkibində mövcud «*kül*», «*külüğ*» komponentlərini titül bildirən leksik vahid kimi qeyd edir (11, s. 8). Manas dastanında ***Kül-Çor, Göy*** türk xaqanı Kutluğ xaqanın kiçik oğlu ***Kül Tigin*** adlarının mənə açımında «*Kül*» komponentinin qədim türklərdə «atəş»in, «ocağ»ın, «yurd»un, «yuvan»ın simvolu kimi görməkdəyiz. Bir çox tarixi qaynaqlarda miladdan öncəki türk tarixində də ***Kül*** komponentli antroponimlərə – Hun xaqanlarından ***Sürük Külug xan*** (M.Ö. 102-101), ***Kül xan*** adlarına rast gəlinir (12, s. 99). Bu joğrafi adların semantik əsası və faktların təhlili göstərir ki, həmin adları alınma və ya qeyri-türk mənşəli hesab etmək olmaz. B. Budaqovun qeyd etdiyi kimi, joğrafi adların, dəyişilməsi xalqın öz tarixi köklərinin ayrı-ayrı şaxələrini doğrmaq onu yaşadığı torpaqdan təcricən ayırmaq deməkdir. (13, s. 101—105)

Bu coğrafi adların semantik əsası və faktların təhlili göstərir ki, həmin adları alınma və ya qeyri –türk mənşəli hesab etmək olmaz. B. Budaqovun qeyd etdiyi kimi, coğrafi adların dəyişilməsi xalqın öz tarixi köklərinin ayrı –ayrı şaxələrini doğrmaq, onu yaşadığı torpaqdan təcricən ayırmaq deməkdir (6, s. 101-105).

Bu qəbil coğrafi adların yaranması İran dövlətinin farslaşdırma siyasəti aparması ilə bağlıdır. Köçürmə siyasəti nəticəsində başqa millətlərin, qeyri-türklərin Azərbaycana yerləşdirilməsi də bir çox toponimlərimizin dəyişdirilməsinə öz təsirini göstərmişdir. Bu təsir Cənubi Azərbaycanın şərq hissəsinə nisbətən, daha çox Azərbaycanın cənub-qərbində, xüsusilə Urmıyyə tərəfdə öz əksini göstərir. Cənubi Azərbaycanın Şərqi Azərbaycan bölgəsində olduğu kimi, buradakı bir çox coğrafi adlar çox müxtəlif formalarda dəyişdirilərək fars dili ilə yanaşı, başqa az saylı kiçik etnik qrupların da dillərinə uyğunlaşdırılmağa cəhd edilmişdir. Lakin buna baxmayaraq bu etnik qrupların dilinin lüğət tərkibinin Azərbaycan türkcəsi qədər zəngin olmaması bu toponimlərin yalnız qrammatik quruluşunda kiçik dəyişikliklə nəticələnmiş, sözün ilkin semantik mənası isə qorunub saxlanmışdır. Qədim ***sul*** // ***çul*** tayfalarının adlarını əks etdirən ***Sulik, əş*** // ***əs*** // ***as*** tayfalarının adını əks etdirən ***Əşik (Tərgivərdə), Xanik (Bardostda), Qəsrik (Rozaçayında)*** və başqa bu kimi sözlər əsasında yaranmış qədim türk mənşəli toponimlər kürdcəyə uyğunlaşdırılaraq sonuna – ***ik*** şəkiçisi artırılmaqla dəyişdirilsə də, qədim türk mənşəli söz kimi ilkin semantik mənasını qoruyub saxlamışdır.

Göründüyü kimi Güney Azərbaycandakı coğrafi adların çoxu müəyyən səbəblərdən və bəzi dil faktorlardan asılı olaraq dəyişmiş, neotoponimlərlə əvəz olunmuşdur. Bu toponimlərin leksik-semantik cəhətdən araşdırılması dilimizin tarixi drumunu ortaya çıxarmaqla yanaşı, eyni zamanda xalqımızın mifik, ictimai-fəlsəfi görüşlərinin aydınlaşdırılması dialekt və şivələrimizin öyrənilməsi və bir çox digər problemlərin həlli üçün böyük imkanlar yaradır və belə bir faktı əsaslandırmağa imkan verir ki, türklər bu ərazinin ilkin məskulaşan sakinləri olaraq öz tarixini coğrafi adlarda müəyyən edərək gəlmə tayfaları da assimilyasiyaya uğratmışlar.

Qaynaqlar

- Abdülkadir Inan. «Orun» ve «Ülüş» meselesi. Makaleler ve incelemeler. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.
- Acaroğlu Türker. Qaqauzca Takma Adlar, Soyadı, yer Adları. T.D.A.D., sayı 72, Ankara 1991 Nihat Çetinkaya. İğdır tarihi. TDAV, İstanbul 1996.
- Budaqov B.Ə. Azərbaycan toponimləri tədqiqinin problemləri – AOP-a həsr olunmuş konfrans materialları. Bakı 1986.
- Cevizoğlu Hüseyin. Coğrafiyadan tarihe Türk tarihi içinde Doğu Anadolu. İstanbul 1991.
- Divitçiöğlü Sencer. Oğuzdan Selcukluya. İstanbul 1994.
- Hacıyev I.I. Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki izləri haqqında. AFM. Bakı 1984, s.30.
- Ibrahimov T.Ə. Qaşqaylar. Bakı, 1988.
- Quliyev Ə.A. Qədim türk onomastikası. Bakı.
- Mərdanov T.E., Mirzəyev O.Y. Coğrafiya xəritələrində toponimlərin təhrif və tərcümə olunması haqqında. AOP-a həsr olunmuş II elmi-nəzəri konfrans materialları. Bakı, 1988.
- Müxtəsər farsca-rusca –azərbaycanca lüğət. Azərb.SSR EA nəşriyyatı. Bakı 1945.
- Özdeğer Hüseyin. XVI Yüzyıl Tahrir Defterine göre Antep'in Sosyal ve Ekonomik Durumu. T.D.A.D. Sayı16, İstanbul 1998.
- Türkiye'de Meskun Yerler Kılavuzu. T.C. İçişleri Bakanlığı yayını, Ankara 1946, c.2.